

УДК 343.848

В. І. Борисов, директор Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, м. Харків;

А. Х. Степанюк, завідуючий сектором дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, м. Харків;

І. С. Яковець, провідний науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, м. Харків;

О. І. Опанасенков, молодший науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ОГЛЯД РЕЗУЛЬТАТІВ АНКЕТУВАННЯ ОСІБ, ЯКІ ВІДБУЛИ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ АБО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК, В АСПЕКТІ ЇХ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ТА РЕІНТЕГРАЦІЇ В СУСПІЛЬСТВО

В огляді висвітлені результати анкетування осіб, звільнених з виправних центрів та установ виконання покарань, стосовно проблем, які виникають у процесі їх соціальної адаптації.

Ключові слова: соціальна адаптація, ресоціалізація, реінтеграція, працевлаштування, звільнені з місць обмеження волі, звільнені з місць позбавлення волі.

У рамках дослідження за прикладною темою «Теоретичні і прикладні питання реінтеграції до суспільства осіб, які відбули покарання у виді обмеження або позбавлення волі (на виконання пунктів 1, 2, 4, 15 Плану заходів з реалізації Концепції соціальної адаптації осіб, які відбули покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до 2015 року)» фахівцями ІВПЗ НАПрН України було проведено анкетування 150 осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, спрямоване на встановлення складнощів і ризиків, які негативно впливають на процес соціальної адаптації та реінтеграції в суспільство, а також визначення ролі і місця відповідних органів і служб щодо даного процесу. У результаті встановлено, що колишні засуджені являють собою доволі специфічну групу населення, яка з різною мірою успішності намагається вступати у певні суспільні відносини, перебуває у стані «статусно-рольового мораторію» (тобто у пошуку свого місця в суспільстві) та стикається з великою кількістю проблем соціального, економічного та побутового характеру, що мають системний характер.

З числа осіб, охоплених анкетуванням, 91 % — чоловіки та 9 % — жінки, усі без винятку є громадянами України. Переважна частина респондентів є молодими людьми віком від 20 до 30 років — 28 %, від 31 до 40 років — 37 %, від 41 до 50-ти років — 23 %, старші за 50 — 14 %, тобто зі збільшенням віку менша частка звільнених попадає у поле зору правоохоронних та інших контролюючих структур у зв'язку з вчиненням злочинів та правопорушень. При цьому перебували в установах виконання покарань до 2-х років 25 % осіб, від 3-х до 5-ти — 39 %, від 5-ти до 10-ти — 26 % та від 10-ти до 15-ти — 7 %. Більша частина респондентів засуджена вперше (35 %), удруге — 19 %, утретє — 19 %, учетверте — 16 % та 11 % — відбували покарання понад 5 разів; у тому числі фактично відбували покарання у виправних центрах або установах виконання покарань за попередніми судимостями один раз — 38 % респондентів, два рази — 23 %, три рази — 25 %, п'ять та більше — 7 %. Отже, основний масив колишніх злочинців має певний попередній досвід спроби повернення до позитивно прийнятного життя в суспільстві і, таким чином, усвідомлює основні проблеми, з якими доводиться стикатися після звільнення у зв'язку з цим.

Дослідження підтвердило усталений висновок про певну залежність злочинності від рівня освіченості людини: 15 % звільнених

мають неповну середню освіту, 48 % — середню, 34 % — середньо-спеціальну та лише 6 % — вищу. Усе вищезазначене свідчить про те, що засуджені мають вельми низький загальноосвітній та, як правило, культурний рівень, що також ускладнює процес їх адаптації після звільнення, побутове й трудове влаштування. Що стосується поведінки в установах виконання покарання, то більшість засуджених (54 %) не довели свого виправлення, через це й були звільнені від відбування покарання лише по закінченні його повного строку; умовно-дострокове звільнення було застосовано до 41 % засуджених, а амністія — до 5 %.

Слід відзначити, що проведене дослідження дало достатньо позитивні результати в частині сімейного стану звільнених — одного з атрибутів можливої успішності особистого життя сучасної людини¹. Більше того, у період відбування покарання у виправних центрах або установах виконання покарань відмічено скорочення кількості осіб, які не перебувають у шлюбі. Так, якщо до засудження лише 11 % осіб перебували у зареєстрованому шлюбі та 5 % — у так званому цивільному, 59 % — не одружені, 23 % — розлучені, 5 % — удівці, то після звільнення від відбування покарання ці показники дещо змінилися на краще: офіційно одружені — 16 %, перебувають у цивільному шлюбі — 4 %, не одружені — 56 %, розлучені — 20 %, удівці — 4 %. Значна частина колишніх засуджених (58 %) не мають дітей, одна дитина є у 31 %, двійко — у 7 %, трьох та більше дітей мають 4 % опитаних. Поряд із цим, далеко не всі особи в процесі відбування покарання відчували постійну та суттєву підтримку своїх рідних — на її відсутність послали 32 % респондентів. Інші звільнені вказали, що підтримка проявлялась через: листи (22 %), передачі (22 %), побачення (14 %), грошові перекази (6 %), телефонні розмови (4 %). Можливо, саме через це планували повернутися після звільнення до власної родини тільки 16 % засуджених, до родини батьків — 20 %, до друзів — 2 %, узагалі ні до кого — 22 %. Під час перебування у виправних центрах або установах виконання покарань не мали точної відповіді на це питання 40 % засуджених.

¹ Див.: Батиргарєєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія / В. С. Батиргарєєва. – Х. : Право, 2009. – С. 250.

Як впливає з відповідей на запитання анкети, до засудження 40 % осіб працювали та 11 % навчалися; непрацюючих же виявилось 47 %. Проте джерелом прибутку до засудження назвали заробітну плату тільки 24 % респондентів, 17 % — за власним визначенням, перебували на утриманні батьків або рідних, 40 % — жили за рахунок тимчасових та випадкових заробітків, 2 % — отримували пенсію та інші види соціальних виплат; злочинна діяльність була основним джерелом прибутку лише для 17 % осіб. Таким чином, значна кількість осіб не мали необхідних трудових навичок та постійного офіційного місця роботи, хоча певний рівень достатку їм був властивий. Професійні навички осіб до засудження виявились вельми різноманітними, проте, як правило, вони належать до розряду «робітничих професій» та не вимагають тривалого навчання: токар — 5 %, продавець — 2 %, електрозварювальник — 9 %, водій — 14 %, електрослюсар — 2 %, будівельник — 2 %, маляр-штукатур — 2 %, механік — 5 %, повар — 2 %, тракторист — 2 %, слюсар — 5 %, електрик — 2 %, каменяр — 2 %. У процесі відбування покарання у виді позбавлення або обмеження волі можливістю отримати нову професію скористалися лише 32 % засуджених, з них набули кваліфікацію каменяра — 5 %, стропальника — 2 %, швачки — 2 %, електрика — 7 %, столяра — 2 %, деревообробника — 2 %, зварювальника — 2 %. У цілому названі напрямки діяльності відповідають затребуваним на ринку праці в Україні: у теперішній час великим попитом користуються не офісні працівники, а фахівці інженерно-технічних та промислово-робітничих спеціальностей: інженери, електрики, слюсарі та ін.¹ Але володіння ними, як доводять життєві історії засуджених, не вберегли їх від пошуків злочинних джерел прибутків та не дали можливості на належному рівні забезпечувати себе та свою родину. Цей фактор слід брати до уваги при навчанні засуджених у період відбування покарання, а також при створенні курсів для професійної переорієнтації після звільнення. При залученні до праці у виправних центрах або установах виконання покарань не враховуються також регіональні потреби у тій чи іншій спеціальності, внаслідок чого особа після звільнення може не знайти собі роботу за місцем звичного проживання.

¹ Див.: Ринок праці в Україні в 2010 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://project.ukrinform.ua/news/15155/>. – Заголовок з екрана.

На момент засудження лише 3 % опитаних не мали документів, які б посвідчували особу (з них у 7 % їх було викрадено, у 2,2 % — вилучено у зв'язку з попередніми судимостями та не повернуто). Проте паспорт був тільки у 28 %, 20 % — мали свідоцтво про народження та 14 % — військовий квиток. На довідку про звільнення як на основний документ, який підтверджує особу, вказали 11 % звільнених, на військоове посвідчення — 8 %, атестат чи інший диплом — 15 %, інше посвідчення — 1 %. Тобто можна зробити висновок, що на момент засудження переважна більшість осіб не вирішила проблеми отримання належних документів.

Дещо кращим, хоча й не зовсім задовільним, є становище із забезпеченням громадян місцем постійного проживання: 68 % — мали власне житло або проживали з батьками чи членами родини, у 25 % респондентів до засудження його взагалі не було і тільки 7 % — мали тимчасове помешкання.

Найбільш поширеними проблемами, з якими довелося стикнутися колишнім засудженим, є такі: житлові (15 %); відсутність засобів для існування на перший час (13 %); працевлаштування (12 %); незнання того, куди можна звернутись за реальною допомогою (10 %); інші побутові проблеми (8 %); негативне ставлення оточуючих, нездатність до адаптації в нових умовах життя, отримання документів, реєстрація, відновлення родинних стосунків (по 6 %); негативне ставлення рідних (4 %); медична допомога (3 %); освіта (2 %). Більшість з них залишаються невирішеними навіть через рік-два після звільнення. Так, не розв'язали питання щодо пошуку житла — 20 %; працевлаштування — 16 % (через відсутність роботи така ж кількість осіб не мають засобів для існування); інших побутових питань — 10 %; не змогли подолати негативне ставлення оточуючих 6 % осіб, рідних — 5 %; не отримали: необхідну медичну допомогу — 4 %, потрібні документи — 4 %, освіту — 2 %. На 1 % збільшилась кількість тих, у кого виникли проблеми з реєстрацією місця проживання та родинними відносинами. Таким чином, з часом кількість проблем, з якими доводиться стикатися колишнім засудженим, не тільки не зменшилась, а, навпаки, почала зростати.

Роботу знайшли 30 % засуджених, у тому числі зробили це самостійно 8 %, скористалися допомогою: знайомих — 40 %, центрів реін-

теграції та соціальної адаптації — 16 %, центрів зайнятості — 4 %, звертались до недержавних й релігійних інституцій — 24 %. На пошук роботи тільки 14 % звільнених витратили менше року, 23 % — від року до трьох, 5 % — понад три роки розв'язували це питання. 24 % звільнених вказали на те, що у процесі пошуку роботи стикались з упередженим ставленням до них роботодавців, працівників відповідних органів і служб, при цьому у 2 % випадків їх не поставили на облік, у 8 % — не взяли на роботу через судимість, а у 2 % — намагались звільнити на цій підставі, у 5 % недбало ставились до виконання своїх обов'язків (зокрема, у 4 % вимагали довідку про звільнення, незважаючи на наявність паспорта, або не хотіли оформлювати пенсію).

Практично кожен третій звільнений (36 %) вважає, що не отримує заробітну плату на рівні з іншими працівниками, стверджують зворотне — 39 % (25 % — не змогли відповісти). Серед основних причин такого стану називалися: відсутність офіційного оформлення, приватна належність підприємства, тимчасовість у роботі. Незважаючи на це, більшість (39 %) задоволені роботою в теперішній час; скоріше задоволені, ніж ні — 17 %; скоріше не задоволені, ніж задоволені — 13 %; не задоволені — 26 %. Основна причина невдоволення — невелика заробітна плата (41 %), нецікавість діяльності (18 %), графік роботи (12 %), відсутність кар'єрного зростання (12 %), віддаленість від дому — 6 %. Але рівень життя колишніх засуджених оцінюється ними вкрай песимістично: 19 % вважають його середнім, 24 % — нижче середнього, 31 % — низьким, а 26 % — перебувають за межею бідності.

Означене свідчить про те, що важливішим стратегічним напрямком роботи органів соціальної адаптації має виступати діяльність щодо забезпечення їх працевлаштування. У теперішній час вживаються заходи, спрямовані на реалізацію цього завдання, однак дослідження показує, що не всі вони є системними та ефективними. Саме зневіра у реальність допомоги центрів зайнятості стає причиною уникнення звільнених від користування їх послугами. В інших випадках значна формалізація діяльності цих установ також призводить до негативних результатів, оскільки засуджені не завжди мають при собі необхідні документи, а допомога у їх відновленні чи отриманні не надається.

Як позитивний фактор можна розцінювати бажання 49 % осіб підвищити свій освітній рівень (не відчувають такої потреби 33 %, інші — не визначились), але відсутність достатнього фінансового забезпечення у 60 % випадків називається головною причиною невжиття заходів до реалізації подібних намірів (поряд із цим 20 % посилаються на відсутність необхідних для вступу на навчання документів, 12 % — відомостей про навчальні заклади, 8 % — не мають можливості поєднувати навчання з графіком роботи).

Окремо було поставлене питання щодо організації діяльності адміністрації установ виконання покарань при підготовці засуджених до звільнення, надання допомоги у побутовому та трудовому влаштуванні. Визнали її достатньою 35 % осіб, недостатньою — 28 % (схиляються у бік позитивної відповіді 9 %, негативної — 5 %), при цьому найбільшу допомогу отримано від психолога (20 %), начальника установи (14 %), начальника відділення (10 %); у певних випадках допомагав засудженим заступник начальника установи (8 %), майстер цеху на виробництві (3 %), старший днювальний (2 %). Але потрібно звернути увагу, що на неякісність такої допомоги вказали 57 % звільнених (проти 20 %), а ще 20 %, хоча й не дали чіткої відповіді, проте схиляються у бік підтримання названої тези (проти 2 %). Про відсутність будь-якої допомоги зазначили 18 % колишніх засуджених.

Серед видів і форм роботи перед звільненням, на думку респондентів, перше місце посіла психологічна підготовка (26 %), друге — інформаційна (20 %), третє — медична (13 %), четверте — консультаційна з правових питань (11 %), п'яте — матеріальна (4 %); на відсутність будь-якої роботи вказали 26 % звільнених — майже кожен п'ятий. На думку колишніх засуджених, адміністрація установи мала б вчинити щодо них ще такі заходи: придбати квиток додому (5 %); надати матеріальну допомогу (5 %); надати допомогу в отриманні документів (2 %); ставитись «по-людськи» (2 %); хоча б щось (2 %); працевлаштувати (2 %); провести інформаційну підтримку (2 %); підготувати до життя на свободі (2 %); набагато більше, ніж зробила (2 %).

Після звільнення колишні засуджені звертались за допомогою до різних органів і служб, що в цілому свідчить про наявність інформації про дані структури: до органів праці і соціального захисту насе-

лення (25 %), внутрішніх справ (18 %), охорони здоров'я (12 %), благодійних організацій (12 %), інших інституцій (7 %). Не намагалися цього зробити тільки 26 % респондентів. Негативно показовим видається той факт, що жоден зі звільнених не скористався допомогою спостережних комісій, що свідчить про відсутність дієвості в їх роботі та інформації щодо їх повноважень й місцезнаходження. Узагалі, найбільшу підтримку, на думку звільнених, надають недержавні інституції та громадські організації (у 49 % випадків); центри реінтеграції (які у своїй більшості також є недержавними закладами) — у 16 %; центри зайнятості (8 %) та соціальної адаптації (4 %). Допомога виявилась у матеріальній формі (її розмір коливається від 5 до 700 грн) — 23 %; сприяння органів праці і соціального захисту — 13 %; медичні послуги — 6 %; допомога центру зайнятості — 2 %. У теперішній час користуються підтримкою центрів соціальної адаптації та реінтеграції 61 % респондентів, будинків нічного перебування — 20 %, громадських і благодійних організацій — 29 %, будинків-інтернатів — 2 %. Характерно, що в осіб, які брали участь в анкетуванні, не виникає суттєвих проблем зі здоров'ям: 51 % вважають себе повністю здоровими, хворіють на епілепсію — 14 %, туберкульоз — 12 %, гепатит — 10 %, ВІЛ/СНІД — 4 %. Саме цим, як видається, й зумовлюється невисока потреба у медичній допомозі на свободі.

Таким чином, аналіз анкет свідчить про недосконалість існуючої системи підготовки до звільнення в установах виконання покарань, а також незначну ефективність діяльності інших органів і служб (служб у справах дітей, спостережних комісій, служб зайнятості тощо). У числі пропозицій, які, на думку колишніх засуджених, могли б полегшити процес соціальної адаптації, є такі: увага до цієї категорії осіб; надання допомоги з житлом та реєстрацією, отримання документів; широка інформаційна кампанія; психологічна допомога; збільшення кількості центрів соціальної адаптації та їх відкриття у всіх регіонах України. Слід звернути увагу, що переважна більшість засуджених (72 %) схиляються до думки, що саме невирішення проблем, які виникали у них після попередніх судимостей, стала одним з основних чинників, які призвели до вчинення нових злочинів; не вважають так тільки 18 %, а 10 % — не змогли дати чіткої відповіді на це питання.

У підсумку результати анкетування дозволяють стверджувати, що процес соціальної адаптації та ресоціалізації колишніх засуджених ускладнюється саме інертністю реципієнтів щодо соціальних послуг. Можемо також констатувати, що в теперішній час відсутній універсальний та скоординований усіма задіяними органами та службами проект соціальної адаптації та ресоціалізації звільнених, внаслідок чого діяльність на цих напрямках здійснюється переважно хаотично та стихійно. Лише складання оптимального, науково обґрунтованого проекту соціальної адаптації та ресоціалізації колишніх засуджених може привести до вирішення такого завдання, як профілактика рецидивної злочинності. Якщо не забезпечити системний підхід у вирішенні поставлених завдань, функціонування окремих елементів достатньої і разом із тим необхідної складної системи повернення людини до прийняттого життя в суспільстві не призведе до бажаного результату, а отриманий можливий ефект носитиме виключно тимчасовий характер.

В обзоре освещены результаты анкетирования лиц, освобожденных из мест ограничения и лишения свободы, относительно проблем, возникающих в процессе их социальной адаптации.

The results of questionnaire of persons, exempt from correctional centers and establishments of implementation of punishments are lighted up in a review, in relation to problems which arise up in the process of to their social adaptation.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ НАПрН України (протокол № 14 від 3 листопада 2010 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук

В. С. Батургарєва.